

دانشگاه قم

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد شیعه شناسی

عنوان:

بررسی ابعاد مختلف عدالت اجتماعی در نهج البلاغه؛

حقوقی، سیاسی و اقتصادی

استاد راهنما:

دکتر محمد جواد نجفی

استاد مشاور:

دکتر علی اله بداشتی

نگارنده :

علی اصغر احمدی

پاییز ۱۳۸۸

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به:

نخستین نوازنده‌ی آهنگ روح بخش عدالت در گستره‌ی گیتی
آن که پژواک عدالتش همچنان طنین شور و شوق و زندگی و امید
در جان زخم دیدگان و سرخوردگان از ستم و بی‌عدالتی جفای‌پیشه‌گان
جهان، ایجاد می‌کند.
آن که جان پاک و معصومش را برای تحقق آرمانی‌ترین و
شیرین‌ترین آرزوهای بشر نثار کرد.

تقدیر و تشکر:

خدای را سپاس می‌گوییم که افتخار همدمی و همراهی هر چند کوتاه اما پرجاذبه را با برترین گنجینه‌ی دانش و معرفت بعد از قرآن کریم، به حقیر عنایت فرمود و جانم را با نسیم زندگی بخش آن، دوباره زنده کرد.

بی‌شک بدون توجه باطنی امیر مومنان علی (علیه السلام) سیر در گلستان نهج البلاغه و تماشای برگ و بار آن هرگز میسر نمی‌شد. با قلبی آکنده از شوق، قدردان آن وجود آسمانی هستم و دست امتنان و سپاس را در پیشگاه نورانی‌اش بر سینه می‌گذاریم.

از اساتید راهنما و مشاور که در طول مدت یادداشت برداری تا نگارش پایانی تحقیق یاری‌گرم بوده‌اند، کمال تقدیر و تشکر را به عمل می‌آورم.

از دو گوهر پاک که بذر علاقمندی به مباحث نورانی قرآن و نهج البلاغه را در وجودم کاشتند و از فرشته‌ای که گل‌های نور سیده‌ام را با کمال صبر و حوصله، زیر بال و پر خویش گرفته و محیطی امن و باصفا برایشان فراهم نموده است، صمیمانه سپاس گزارم.

چکیده:

عدالت یعنی برابری و مساوات در بهره‌مندی از امکانات و حق هر کسی را به او دادن این واژه در طول تاریخ، همواره مورد توجه بشر بوده است. از آن جا که مجری اصلی عدالت، حکومت‌ها هستند، عموماً عدالت را در کنار حکومت بحث می‌کنند.

یکی از حاکمانی که مبنای حکومتش، بر پایه‌ی «عدالت» استوار بود، امیر مومنان علی(ع) است. در کتاب شریف نهج البلاغه که بازتاب بخشی از عملکرد عدالت محور آن حضرت(ع) است، مطالب فراوانی درباره‌ی ابعاد گوناگون عدالت آمده است.

تحقیق حاضر در پی واکاری عدالت اجتماعی در ابعاد سه گانه‌ی سیاست، اقتصاد و حقوق است. تحقق عدالت اجتماعی در ابعاد نامبرده نیازمند ایجاد زمینه‌ها و رفع موانع است. فصلی از رساله به این موضوع اختصاص دارد.

عدالت اجتماعی در بعد سیاست با رویکرد مناسبات بیرونی قدرت و مناسبات درونی قدرت، مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد. ساختار بیرونی و درونی روابط و مناسبات حکومت علوی کاملاً بر مبنای عدالت طراحی شده است.

هیچ بعدی از عدالت در عمل و نتیجه به بعد اقتصادی نمی‌رسد چرا که بخش عمده‌ای از عدالت در معیشت مردم، ظهور و بروز پیدا می‌کند. امیر مومنان(ع) با مدیریت فوق العاده در سه حوزه‌ی تولید، نظارت و توزیع ثروت ملی، زمینه‌ی تحقق عدالت اقتصادی را فراهم نمود.

بعد حقوقی عدالت اجتماعی با تدوین دو مرحله‌ی قانون گذاری و اجرا به وسیله‌ی حضرت امیر(ع)، عملیاتی شد. با رهنمودی که امیر مومنان(ع) جهت ایجاد عدالت اجتماعی در حوزه‌های سه گانه نشان دادند، دستیابی به آن برای دولتمردان دور از انتظار نخواهد بود.

کلید واژه‌ها: عدالت، مساوات، عدالت اجتماعی، سیاست، اقتصاد، حقوق.

فهرست مطالب

فصل اول.....	۱۴
کلیات و مفاهیم	۱۴

۲	بخش اول: کلیات
۲	مقدمه:
۴	ضرورت تحقیق
۵	سابقه و پیشینه‌ی تحقیق
۸	اهمیت تحقیق
۹	اهداف و کاربردهای تحقیق
۱۰	پرسش‌های تحقیق
۱۱	فرضیه‌های تحقیق
۱۱	روش تحقیق:
۱۲	بخش دوم: مفاهیم
۱۲	عدل و عدالت
۱۴	معانی اصطلاحی واژه‌ی «عدالت»
۱۶	عدالت اجتماعی
۱۸	معنای عدالت در نهج البلاغه
۲۰	جایگاه و ارزش عدالت
۲۳	فصل دوم
۲۳	عدالت اجتماعی
۲۳	زمینه‌ها، موانع و دستاوردها
۲۴	بخش اول: زمینه‌های اجرای عدالت اجتماعی
۲۴	الف- زمینه‌های مشترک تحقق عدالت اجتماعی
۲۴	۱. ترک هوا و هوس و خواسته‌های نفس
۲۶	۲. پیاده کردن حکم درباره‌ی خود:
۲۷	۳. جدیت و تلاش
۲۸	۴. وحدت و آرامش جامعه
۲۹	۵. رعایت حقوق یکدیگر
۳۲	ب- زمینه‌های مختص تحقق عدالت اجتماعی
۳۲	زمینه‌های مختص به مردم
۳۲	۱. خودداری نکردن مردم از گفتن حرف حق و مشورت با حاکم
۳۳	۲. همکاری مردم با حکومت در احقاق حق
۳۴	زمینه‌های مختص به رهبر و حاکم
۳۴	۱. تعیین شرح وظایف مدیران و کارگزاران
۳۶	۲. رعایت مساوات و ایجاد فرصت‌های برابر بین مردم
۳۸	۳. قاطعیت در اجرای عدالت
۴۰	۴. نظارت و کنترل مدیران و کارگزاران حکومت
۴۲	۵. ارتباط بسیار نزدیک حاکم و زمامدار با مردم
۴۴	بخش دوم: موانع اجرای عدالت اجتماعی

۴۵	الف- موانعی که به حکومت مربوط است
۴۵	۱. تحمل شنیدن حرف حق را نداشتن
۴۶	۲. انحصارطلبی و امتیاز جویی
۴۷	۳. غفلت از رسیدگی به امور مهم
۴۸	۴. پیش داوری گمان‌مندانانه
۴۹	۵. گوناگونی هواهای حاکم
۵۰	ب- موانعی که به مردم مربوط است
۵۰	۱. گریز از حق و عدالت
۵۱	۲. اختلاف و پراکندگی
۵۳	۳. ترک جهاد و ناخوشایند داشتن آن
۵۳	۴. ضعف نفس
۵۴	بخش سوم: دستاوردهای اجرای عدالت و پیامدهای عدم اجرای عدالت
۵۵	الف- دستاوردهای سیاسی تحقق عدالت
۵۵	۱. ایجاد امنیت
۵۵	۲. شکست دشمن
۵۶	۳. اجرای احکام و حدود شرعی
۵۷	ب- دستاوردهای روانی تحقق عدالت
۵۷	۱. خشنودی مردم
۵۹	۲. ایجاد پیوند میان انسان‌ها
۵۹	۳. استواری در بردباری
۵۹	ج- دستاوردهای اقتصادی اجرای عدالت
۵۹	۱. توسعه و رفاه
۶۰	۲. اصلاح و آبادانی شهرها
۶۱	۳. کمک به ستمدیده
۶۲	د- دستاوردهای حقوقی اجرای عدالت
۶۳	پیامدهای عدم اجرای عدالت
۶۳	۱. رواج ظلم و ستم
۶۴	۲. طغیان و قیام مردم (علیه حکومت)
۶۵	۳. ناامیدی ستمدیده از دادگری
۶۶	۴. نافرمانی خدا
۶۶	۵. عزت ظاهری در دنیا و خواری حقیقی در آخرت
۶۷	۶. ترویج اسراف و تبذیر
۶۷	۷. کیفی‌های سخت الهی در دنیا و آخرت
۶۷	الف- دشمنی خدا با شخص ظالم
۶۸	ب- تغییر نعمت و تعجیل در عذاب
۶۸	ج- عذاب سخت در قیامت

۷۰	فصل سوم:
۷۰	بررسی عدالت اجتماعی؛ بعد سیاسی
۷۱	بخش اول: مناسبات بیرونی قدرت
۷۱	توضیح برخی مفاهیم ضروری
۷۱	سیاست:
۷۳	حکومت:
۷۳	قدرت (POWER)
۷۴	حکومت و قدرت در نگاه امام علی(ع)
۷۴	الف- چرایی و چگونگی دستیابی به قدرت
۷۴	اهداف امام علی(ع) در پذیرش حکومت
۷۵	تفاوت دیدگاه سیاسی امام(ع) با سیاست مدارانی چون معاویه
۷۸	رویکردهای سه گانه‌ی امام علی(ع) برای دستیابی به قدرت
۷۹	۱. دین مداری
۸۰	۲. بیعت مردم و همراهی دوستان
۸۱	۳. اتحاد و همبستگی و دوری از تفرقه
۸۲	ب- چگونگی نگه داشت و کاربرد قدرت
۸۳	۱. حق مداری و عدالت محوری
۸۴	۲. حفظ سنت‌های نیکو
۸۴	۳. حفظ سنت نبوی و آموزه‌های قرآنی
۸۵	۴. پاسبانی دین خدا در زمین
۸۶	۵. توجه ویژه به ضعفا و ستمدیدگان
۸۶	۶. مشورت با صاحب نظران
۸۷	۷. انتقاد پذیری
۸۷	۸. سرسختی در اصول و دوری از سازشکاری
۸۸	۹. معرفی برنامه‌های کاری حکومت
۸۹	۱۰. پرهیز از خون‌ریزی
۹۰	۱۱. زهد و بی‌رغبتی به دنیا
۹۱	۱۲. فراهم کردن امنیت
۹۲	ج- چگونگی رفتار با مخالفان و موافقان
۹۲	شناخت اجمالی مخالفان سیاسی امیر مومنان(ع)
۹۳	چگونگی برخورد با مخالفان
۹۴	۱. گفت و گو و مذاکره به قصد هدایت
۹۵	۲. مدارا و گذشت
۹۶	۳. افشاگری و هدایت‌طلبی به جای دشنام
۹۶	۴. جدا کردن صف فریب خوردگان
۹۷	۵. هشدار و تهدید

چگونگی رفتار امام علی(ع) با دشمنان در جریان جنگ	۹۹
۱. پرهیز از آغاز کردن پیکار	۹۹
۲. بخشیدن دشمن پس از چیره شدن بر او	۹۹
۳. در امان بودن پیام رسانان دشمن و رعایت اصل جوانمردی	۱۰۰
۴. لزوم صلح با دشمن	۱۰۱
۵. وفای به عهد با دشمن	۱۰۱
۶. پرهیز از ستم به دشمن	۱۰۲
چگونگی برخورد با موافقان	۱۰۳
عیب پوشی و عدم قضاوت عجولانه	۱۰۴
بررسی شکایات جهت رفع ظلم به مردم	۱۰۵
ارتباط مستقیم با مردم و دوری از پرده پوشی	۱۰۵
درشتی همراه با نرمی	۱۰۷
بخش دوم: مناسبات درونی قدرت	۱۰۸
ساختار حکومت علوی	۱۰۸
الف- وظایف حکومت اسلامی	۱۰۹
ب- وظایف حاکم اسلامی	۱۱۰
ج- برخورد امام علی(ع) با مدیران و کارگزاران	۱۱۲
برخورد امام علی(ع) با کارگزاران در مرحله‌ی گزینش = شایسته‌سالاری	۱۱۲
برخورد امام علی(ع) با کارگزاران پس از گزینش	۱۱۵
۱. کنترل و نظارت	۱۱۶
۲. رسیدگی مادی و معنوی	۱۱۸
۳. استفاده از نظام ارزشیابی	۱۱۹
۴. قاطعیت در برخورد با کارگزار خیانت کار	۱۲۰
فصل چهارم	۱۲۳
بررسی عدالت اجتماعی در نهج البلاغه؛ بعد اقتصادی	۱۲۳
آشنایی با برخی اصطلاحات و مفاهیم	۱۲۴
اقتصاد:	۱۲۴
اقتصاد اسلامی:	۱۲۵
روابط و مناسبات اقتصادی:	۱۲۵
تولید:	۱۲۵
ثروت = سرمایه	۱۲۶
توزیع:	۱۲۶
مالکیت	۱۲۶

۱۲۶	عدالت اقتصادی:
۱۲۷	بخش اول: حوزه‌ی تولید و گسترش سرمایه‌ی ملی
۱۲۷	رابطه‌ی تولید با توزیع
۱۲۸	نظر اسلام درباره‌ی سرمایه و رشد آن
۱۳۰	منابع تولید و گسترش ثروت
۱۳۱	توجه به تولید و عوامل توسعه‌ی سرمایه در نهج البلاغه
۱۳۱	۱. تشویق به کار و تولید
۱۳۳	۲. حمایت از تولیدکنندگان و گردانندگان بازار سرمایه
۱۳۵	۳. سرمایه گذاری
۱۳۶	بخش دوم: حوزه‌ی مدیریت و کنترل سرمایه‌ی ملی
۱۳۷	سیاست‌های راهبردی امام علی(ع) در مدیریت و کنترل سرمایه
۱۳۷	الف- سیاست مدیریت و هدایت بازار سرمایه
۱۳۸	سیاست مالیاتی امیر مؤمنان
۱۳۸	۱. راهبرد اطمینان و اعتماد
۱۳۹	۲. راهبرد تشویق و مدارا
۱۴۰	بخشودگی مالیاتی نسبت به نیازمندان و اقشار آسیب‌پذیر
۱۴۱	نرمخویی در جمع‌آوری مالیات
۱۴۲	ب- سیاست نظارت
۱۴۲	۱. نظارت سیاسی
۱۴۴	۲. نظارت فرهنگی
۱۴۴	پرهیز از اسراف
۱۴۵	ترویج روحیه‌ی صرفه‌جویی، پس‌انداز و قناعت
۱۴۷	ج- سیاست مبارزه و تهدید
۱۴۷	درآمد مشروع از نظر اسلام
۱۴۸	۱. احتکار
۱۵۰	۲. رانت خواری و انحصارطلبی
۱۵۲	۳. ربا

۱۵۲	۳-۱- ربا و آثار شوم آن در اسلام
۱۵۴	۳-۲- ربا در نهج البلاغه
۱۵۵	۴. عدم توازن اقتصادی
۱۵۸	بخش سوم: حوزه‌ی توزیع سرمایه‌ی ملی
۱۵۹	الف. توزیع عمومی ثروت
۱۶۱	ب- توزیع ثروت بر اساس نیاز
۱۶۲	نمونه‌هایی از اقدامات حمایتی امام علی(ع) نسبت به نیازمندان
۱۶۴	فرهنگ سازی امام(ع) در باب توجه به نیازمندان
۱۶۵	شرایط ماموران رسیدگی کننده به امور نیازمندان
۱۶۶	شاخصه‌های عدالت اقتصادی در نهج البلاغه
۱۶۸	فصل پنجم
۱۶۸	بررسی عدالت اجتماعی در نهج البلاغه بعد حقوقی
۱۶۹	آشنایی با برخی مفاهیم و اصطلاحات حقوقی
۱۶۹	حق:
۱۶۹	حقوق:
۱۷۰	مبنای حقوق:
۱۷۰	هدف حقوق:
۱۷۰	تقسیمات حقوق:
۱۷۱	عدالت حقوقی:
۱۷۲	بخش اول: قانون گذاری
۱۷۳	الف- حقوق انسان‌ها
۱۷۳	حقوق فردی انسان‌ها
۱۷۴	آزادی
۱۷۴	ابعاد آزادی

۱۷۴ ۱. آزادی سیاسی
۱۷۵ ۱-۱ آزادی اندیشه
۱۷۶ ۱-۲ آزادی بیان
۱۷۷ ۱-۳ آزادی انتخاب
۱۷۸ ۲. آزادی اقتصادی
۱۷۸ ۲-۱ آزادی افراد در پرداخت زکات
۱۷۹ ۲-۲ آزادی در انتخاب محل سکونت
۱۸۰ ۳. آزادی قضایی
۱۸۱ (حقوق اجتماعی) انسان ها
۱۸۲ ۱. حقوق متقابل حاکم (رهبر) و مردم
۱۸۳ حقوق رهبر بر مردم
۱۸۳ حقوق مردم بر رهبر
۱۸۴ نکته‌ی مهم:
۱۸۵ مساوات = برابری
۱۸۵ برابری در بهره‌مندی از بیت المال
۱۸۶ مساوات در برابر قانون
۱۸۷ برابری در محاکمه و قضاوت
۱۸۸ حقوق متقابل رهبر و فرماندهان سپاه
۱۸۹ حقوق فرماندهان سپاه بر رهبر
۱۸۹ حقوق رهبر بر فرماندهان سپاه
۱۸۹ حقوق پدر و فرزند
۱۹۰ حقوق دوستان و برادران (دینی)

حقوق اقلیت‌ها	۱۹۱
ب- حقوق حیوانات	۱۹۲
بخش دوم: مجریان حقوق و قوانین	۱۹۳
۱. کارگزاران	۱۹۳
۲. قضات	۱۹۵
۲-۱. گزینش قاضیان نخبه	۱۹۵
ویژگی‌های قاضی نخبه از نظر امیر مومنان(ع)	۱۹۶
بدترین انسان‌ها برای قضاوت از نظر امام علی(ع)	۱۹۷
تاکید امام علی(ع) بر وحدت رویه‌ی قضات در صدور احکام	۱۹۹
۲. تأمین امنیت شغلی و مالی قضاوت	۲۰۰
۲-۳. نظارت بر امور قضات و قضاوت آنان	۲۰۱
خاتمه	۲۰۴
نتیجه‌گیری	۲۰۵
پیشنهادات	۲۰۷
فهرست منابع و مآخذ	۲۰۸

فصل اول

کلیات و مفاهیم

بخش اول: کلیات

مقدمه:

کیست که نام امیرمومنان(ع) را بشنود و عدالت او در مقابل دیدگانش به ناگاه مجسم نشود؟ کیست که از حکومت آرمانی بشر در طول تاریخ، سخن بگوید و نام مبارک علی(ع) را بر زبان نیاورد؟ نه فقط در عدالت و حکومت‌داری ایده‌آل بلکه به تعبیر دکتر شریعتی «علی رب النوع انواع گوناگون عظمت‌ها، قداست‌ها و زیبایی‌هایی است از آن گونه که بشر همواره دغدغه‌ی داشتن و پرستیدنش را داشته و هرگز ندیده و معتقد نشده بوده که ممکن نیست بر روی خاک ببیند و ممکن نیست در کالبد یک انسان تحقق پیدا کند»^۱

به راستی چرا برخی از انسان‌ها با گذشت قرن‌های طولانی، همچنان زنده‌اند و اندیشه و عمل آنان گویا در بین مردم حضور دارد؟ چرا هنوز از افلاطون، سقراط، ارسطو، فارابی و ابن سینا به نیکی یاد می‌کنیم؟ راز ماندگاری آن‌ها در این است که آن‌ها جهانی می‌اندیشیدند و دغدغه حقیقی بشر را خوب درک می‌کردند و در گفتار و عمل راه درستی و صفا را پیش می‌گرفتند. حال اگر کسی علاوه بر این ویژگی‌ها به منبع نورانی وحی متصل باشد و از آن جا کسب فیض کند و دارای مقام بلند عصمت و منصب اعلای امامت باشد، آیا دیگران با او در این ماندگاری و در همه‌ی کمالات بشری واقعاً قابل مقایسه‌اند؟ آیا جا ندارد آن بیت معروف حافظ شیرازی در این مقام خوانده شود؟

ای مگس! عرصه‌ی سیمرغ نه جولانگه توست عرض خود می‌بری و زحمت ما می‌داری.^۲
آیا به جا نیست که امثال افلاطون، سقراط، ارسطو و... با تمام جایگاه علمی و معنوی در محضر امیر مومنان(ع)، زانوی ادب به زمین بزنند و شاگردی کنند؟

شاید بتوان گفت که مهم‌ترین و حساس‌ترین بخش زندگی نورانی امیر مومنان(ع) دوران حکومت نزدیک به پنج ساله و راهبردی‌ترین سیاست او در این دوران؛ «عدالت

۱. علی شریعتی، علی حقیقتی بر گونه‌ی اساطیر (تهران: بعثت، [بی‌تا])، ص ۷۴.

۲. شمس الدین محمد حافظ، دیوان (تهران: زوار، [بی‌تا])، ص ۳۱۳.

محوری» است. معلوم است وقتی کسی با آن ویژگی‌های برتر انسانی، در رأس هرم قدرت و حکومت قرار می‌گیرد و شعارش را «عدالت محوری» قرار می‌دهد، چه پیش می‌آید؟ از یک طرف برای کسانی که تا دیروز سر در آخور حکومت داشتند و تا می‌توانستند از بیت المال می‌چریدند و امروز حق برداشتن حتی درهم و دیناری از اموال عمومی را ندارند، بسیار سخت و جانکاه است و از طرف دیگر برای کسانی که تا دیروز زیر بار ظلم و بی‌عدالتی سران و مدیران حکومت، له شده بودند و امروز می‌بینند که سران حکومت نه تنها هیچ ظلمی را بر آنان روا نمی‌دارند بلکه امکانات حکومت و اموال عمومی را بطور مساوی میان آن‌ها تقسیم می‌کنند، چقدر جذاب و شیرین و امیدبخش است!!

الگوی مدیریتی حکومت علوی با شعار «عدالت اجتماعی» در میان حکومت‌های قبل و بعد از خود چه در جهان اسلام و چه در دیگر ادیان توحیدی و غیر توحیدی سابقه نداشته است.

حضرت امیر(ع)، زمانی از «عدالت اجتماعی»، «مردم سالاری»، «آزادی»، «امنیت» و «حقوق شهروندی» در حکومت سخن می‌گفت که حکومت‌های آن روز دنیا یا بر اساس دیکتاتوری مطلقه و استبدادی محض اداره می‌شدند یا تنها نام «دموکراسی» را به یدک می‌کشیدند و هرگز خبری از اجرای مبانی آن در جامعه نبود همچنانکه تا امروز هم چنین است! در کدام حکومت آن روز، «شایسته سالاری» معیار انتخاب مدیران بود و مردم ولی نعمت حکومت به شمار می‌آمدند و ملاک برتری یا تثبیت جایگاه مدیران نظام، خدمت رسانی بیشتر به توده مردم به ویژه تهیدستان و اقشار آسیب‌پذیر بود؟

آیا شایسته نیست برای تحقق «عدالت اجتماعی» که یکی از سیاست‌های حکومت اسلامی است، از الگوهای مدیریتی امام علی(ع) در نهج البلاغه بهره‌مند شویم؟

ما با رویکرد شناخت، هضم و ترویج اندیشه‌های علمی و انگیزه‌های عملی امام(ع) در حوزه‌های سیاست، اقتصاد و حقوق با محوریت عدالت اجتماعی، طی پنج فصل سعی کردیم به اندازه‌ی توان خود، ظرفیت بالای نهج البلاغه و راهبردهای حضرت امیر(ع) را برای پیشبرد یکی از مهم‌ترین اهداف حکومت اسلامی یعنی عدالت اجتماعی، نشان دهیم؛ تا که قبول افتد و که در نظر آید!

ضرورت تحقیق

از آنجا که حکومت ما، حکومت اسلامی است و اساسی‌ترین رکن این حکومت، برقراری عدالت در همه‌ی ابعاد آن است و مذهب تشیع نیز جان مایه‌ی خود را از عدالت می‌گیرد، جا دارد برای تبیین دقیق زوایای گوناگون عدالت، این آرزوی همیشگی انسان‌ها در طول تاریخ و چگونگی اجرایی کردن آن در بند بند اجزای جامعه به مهم‌ترین متن دینی شیعیان بعد از قرآن کریم و به کلام عادل مجسم، امام علی (ع) پناهنده شویم.

برای ملتی که قرون متمادی دوران دو هزار و پانصد ساله‌ی طاغوت ستم شاهی، طعم تلخ بی‌عدالتی را چشیده است، عدالت به تعبیر امام صادق (ع) شیرین‌تر از آب برای تشنه کامان، شیرین‌تر از عسل، نرم‌تر از کره و خوشبوتر از مشک است.^۱

انقلاب اسلامی ایران در راستای تحقق عدالت اجتماعی گام‌های زیادی برداشته اما تا رسیدن به چشم‌انداز مطلوب آن در جامعه‌ی اسلامی فاصله زیادی است. از این رو مراجعه‌ی پی در پی به مبانی عدالت و چگونگی اجرای دقیق آن در حوزه‌های گوناگون از طریق منابع معتبری چون نهج البلاغه، بیش از پیش ضروری می‌نماید. تحقیق حاضر نیز در جهت تحقق این مهم، تلاش می‌کند.

هنوز رگه‌هایی از دل‌باختگی به فرهنگ بیگانه در میان برخی محققان، حتی پژوهشگران علوم اسلامی دیده می‌شود به طوری که ملاک هویت بخشی به تحقیقات خود را منسوب نمودن به آثار محققان غربی یا متشرقان می‌دانند در حالی که بی‌شک غنای مطالب علمی - پژوهشی، با بهره‌گیری از متون اصیل دینی به مراتب بیشتر از بیگانگان است. پژوهش حاضر در تأکید بر این اصل بنیادی ارزیابی می‌شود.

ساختار حکومتی جمهوری اسلامی ایران، برگرفته از ساختار حکومتی امیر مومنان (ع) در کوفه است. حضرت علی (ع) در طول نزدیک به پنج سال رهبری حکومت اسلامی، به تمامی جریانات سیاسی، اقتصادی و حقوقی حاکم بر جامعه‌ی اسلامی آشنایی و احاطه‌ی کامل داشت و بر اساس این اشراف و احاطه، برای اجرای عدالت در جامعه برنامه‌ریزی

۱. ر.ک: محمد باقر مجلسی، بحارالانوار، (بیروت: مؤسسه‌ الوفاء: چاپ دوم، ۱۴۰۳ هـ - ۱۹۸۳ م) ج ۷۲، ص ۳۶ ح ۳۲ و ص ۳۹ ح ۳۷؛ محمد بن یعقوب بن اسحاق الکلبینی الرازی، ج ۲، صص ۱۴۶-۱۴۷.

می‌کرد. عقل و منطق حکم می‌کند که جمهوری اسلامی نیز برای رسیدن به همان هدف مشترک تأمین عدالت اجتماعی، این مسیر طی شده را خوب بشناسد تا در مرحله‌ی اجرا خوب عمل نماید.

سابقه و پیشینه‌ی تحقیق

جست و جو درباره‌ی پیشینه‌ی تحقیقی عدالت را باید به درازای تاریخ اندیشه و تفکر بشر مربوط دانست چرا که هر کسی به فراخور اندیشه‌ی خود درباره‌ی محوری‌ترین موضوع اجتماعی هر زمان یعنی عدالت دغدغه داشته است؟ از این میان برخی از دغدغه‌های ناب و برتر به رشته‌ی نوشته در آمده و برخی نیز از گردونه‌ی تاریخ مضبوط، حذف گردیده است. بر اساس تحقیق به دست آمده از منابع معتبر مربوط به عدالت، نخستین اندیشمندی که در این حوزه، گفتار منسجمی دارد، افلاطون است. از آنجا که افلاطون مشرب اشراقی داشت، عدالت مورد نظر او نیز رنگ اشراقی و فرابشری داشته است که واقعیت آن در جهان مُثُل قابل تطبیق است. عدالت در نظر افلاطون یعنی قرار گرفتن هر کسی و طبقه‌ای در جایگاه مناسب خود. از نظر او وقتی در جامعه حاکم، حکومت، کارگر کار و برده، بردگی کند عدالت برقرار است. البته نباید مقصود افلاطون را از این تعبیر، طبقاتی کردن جامعه به شیوه‌ی خوانسالارانه دانست چرا که در جامعه‌ی آرمانی او، معیار توصیف اشخاص به هنگام تعیین شغل است نه ولادت که جهت ذاتی یا ارثی داشته باشد^۱.

بعد از افلاطون، ارسطو تنها اندیشمند مشهور یونانی است که درباره‌ی عدالت سخنان مهمی دارد. ارسطو در تعریف عدالت می‌گوید: رفتاری برابر با افراد برابر و رفتاری نابرابر با

۱. احمدعلی یوسفی، نظام اقتصاد علوی، (تهران: پژوهشگاه فرهنگ اندیشه اسلامی، ۱۳۸۶)، ص ۲۸۸؛ و نیز در این زمینه به این آثار رجوع شود: افلاطون، دوره‌ی آثار افلاطون، ترجمه محمدحسن لطفی، (تهران: خوارزمی، ۱۳۵۷، چاپ سوم، ۳۸۰) ج ۲، ص ۸۰۷ به بعد، ج ۴، صص ۲۳۹۱-۲۳۹۸؛ ناصر کاتوزیان، فلسفه حقوق، (تهران: شرکت سهامی انتشار، چاپ دوم، ۱۳۸۰)، ج ۱، ص ۶۱۲.

افراد نابرابر. ارسطو مبنای عدالت را قانون می‌داند و به نوعی خاص از عدالت یعنی انصاف معتقد است.^۱ در کتاب «اخلاق ارسطو» مطالبی خواندنی درباره‌ی عدالت آمده است.^۲

در قرن هجدهم، دو نویسنده و متفکر فرانسوی به نام‌های منتسکیو و ژان ژاک روسو به ترتیب با نوشتن کتاب‌های «روح القوانین» و «قرارداد اجتماعی» حرکت عظیمی در حوزه‌ی عدالت اجتماعی ایجاد کردند. در دوران معاصر غرب دو نظریه‌ی مهم یکی از سوی «رالز» و دیگری از سوی «نازیک» درباره‌ی عدالت ارائه شد که نظریه‌ی «رالز» بر اساس قرارداد اجتماعی روسو و نظریه‌ی «نازیک» بر اساس حقوق طبیعی شکل گرفته بود.^۳

با ظهور اسلام زمینه برای طرح بحث عدالت اجتماعی در سطح وسیعی فراهم شد. در قرآن کریم، قانون اساسی مسلمانان، مطالبی کلی درباره‌ی عدالت آمده و احادیث فراوانی از حضرت رسول (ص) و امامان معصوم (ع) در این زمینه وارد شده که در کتب حدیثی مشهور شیعه مانند بحارالانوار و اصول کافی تحت عنوان «باب عدل» موجود است. در این میان بیشترین سخنان از امام علی (ع) است که در نهج البلاغه آمده است. دقیق‌ترین و مبنایی‌ترین تحلیل در حوزه‌های گوناگون عدالت را می‌توان در بخش‌های سه گانه‌ی خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌ها شاهد بود. به عنوان نمونه، نامه‌ی حضرت امیر (ع)، به مالک اشتر به تنهایی چکیده‌ی مهم‌ترین رهنمودهای عدالت محور در حوزه‌ی حکمرانی است که مورد توجه بسیار زیاد اهل اندیشه و قلم واقع شده به گونه‌ای که چندین بار به طور مستقل، تصحیح، شرح، ترجمه و چاپ شده است.

از متفکران مسلمان معاصر، کمتر کسی به اندازه‌ی «سید قطب» به مسأله‌ی عدالت پرداخته است. کتاب «عدالت اجتماعی در اسلام» از او گواه روشنی بر این ادعای ماست. در

۱. احمدعلی یوسفی، ص ۲۸۸؛ ناصر کاتوزیان، ص ۶۱۸.

۲. ر.ک: ارسطو طاليس، الاخلاق، ترجمه اسحق بن حنین، محقق عبدالرحمن بدوی (کویت: وكالة المطبوعات، ۱۹۷۹ م) المقالة الخامسة، ص ۱۷۲-۲۰۴.

۳. ر.ک: احمدعلی یوسفی، صص ۲۸۹-۲۹۰.

این کتاب پس از تبیین ضرورت، اهمیت و جایگاه عدالت اجتماعی، با استفاده از آیات قرآن، به مصادیق عینی توجه اسلام به عدالت اجتماعی از جمله «زکاة»، خمس و صدقه و... پرداخته می‌شود.

شهید مطهری در مقدمه‌ی «عدل الهی»، سیری در نهج البلاغه، بخشی از جاذبه و دافعه‌ی علی(ع) و بیست گفتار مطالب ارزشمندی درباره‌ی عدالت اجتماعی دارند. از حضرت آیت الله العظمی نوری همدانی جزوه‌ی مبسوطی در زمینه‌ی عدالت به نام «بیت المال در نهج البلاغه» در دسترس است. مجموعه خطبه‌های نماز جمععه‌ی آیت الله هاشمی رفسنجانی با محوریت «عدالت اجتماعی» در سال‌های اول دهه‌ی اول انقلاب که بعدها به صورت کتاب درآمده و نیز کتاب‌های دوره‌ای از مرحوم دشتی و دانش نامه‌ی امام علی(ع) در موضوعات گوناگون از جمله آثاری است که در زمینه‌ی عدالت به چشم می‌خورد.

از این گذشته کتاب‌هایی چون «عدل الهی و عدالت بشری در نهج البلاغه» از ابراهیم سید علوی و «عدل از منظر نهج البلاغه» از اصغر ثنائی و مقالاتی چون «مروری بر عدالت اجتماعی در حکومت علوی» از سیدعلی شفیعی، «عدالت علی در نهج البلاغه» از دکتر عبدالکریم سروش و «عدالت اقتصادی در حکومت علوی» از علی احمد راسخ و دهها کتاب و مقاله در این باره، هر یک به نوعی به عدالت اجتماعی پرداخته‌اند. با این همه هیچ یک از آثار نامبرده شده‌ی اخیر به دلایل زیر کامل نیستند و در برخی، نقص‌های فاحش دیده می‌شود:

۱. پیاده شدن از روی نوار سخنرانی با لوازم خاص آن
۲. نداشتن ویژگی‌های یک رساله‌ی علمی - تحقیقی.
۳. عدم استفاده از روش‌های نوین در تحقیقات علمی
۴. تناسب نداشتن عنوان مقاله یا کتاب با محتوای آن چه از نظر کمی چه از نظر کیفی
۵. نداشتن جامعیت لازم برای احاطه و اشراف در حوزه‌های گوناگون عدالت^۱

۱. به عنوان مثال «عدالت اجتماعی از آقای هاشمی» مشمول اشکال شماره‌ی یک، «عدل الهی و عدالت بشری» از سیدابراهیم سیدعلوی مشمول اشکال شماره‌ی سه، «مروری بر عدالت اجتماعی در حکومت علوی» از سید علی شفیعی مشمول اشکال شماره‌ی چهار و اغلب آثار نامبرده و غیر نامبرده شده مشمول اشکال دو و پنج است.